

РАННІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З РЕАЛІЗАЦІЄЮ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ

EARLY STAGES OF THE FORMATION OF CRIMINAL LEGISLATION RELATED TO THE EXERCISE OF FREEDOM OF RELIGION

Лук'янченко С.О., аспірант кафедри кримінального права
Національний університет «Одеська юридична академія»

Стаття присвячена ретроспективному аналізу законодавства, яке на певних етапах розвитку вітчизняної держави і права регулювало свободу совісті та віросповідання, що дало змогу оцінити це соціально-правове явище в багатомірній площині від казуїстичних форм правового контролю над ним до його уніфікованої кодифікації. На дохристиянському етапі розвитку давньослов'янської цивілізації не існувало як таких норм позитивного права, адже правові відносини тоді регулювалися відповідними звичаями, зокрема релігійними, які склали значну частину світогляду давніх слов'ян. Відповідно, кримінально-правові норми тих років були пронизані містичною, сакральною сутністю приписів і мали теологічний відтінок. Відомості про ці звичаї дійшли до наших часів у вигляді сказань, літописів та інших подібних джерел. Дохристиянський етап розвитку законодавства на східнослов'янських територіях характеризувався пануванням язичеських релігій. Як релігійний проступок розглядалось богохульство як поведінка, що була пов'язана з порушенням волі богів, яка нібито транслювалася жерцями, або нехтуванням установленнями волхвів щодо дотримання язичеських релігійних звичаїв, обрядів і ритуалів. Також кримінальним правопорушенням, прямо пов'язаним з вірою та релігією, було святотатство як прояв образи, зневаги церковної святині, що у давніх слов'ян у ті дохристиянські часи могло виражатися у діях, пов'язаних з порушенням меж певних сакральних зон, а залежно від мети такого діяння призначалося відповідне покарання. Зокрема, проникнення для наруги над ідолом за релігійними або хуліганськими мотивами каралося досить суворо. Також встановлювалися заборони на спілкування з чужинцями або, навпаки, на неповажне ставлення до чужинців, обмеження прав на здійснення відповідних ритуалів тощо. Найпоширенішими покараннями за такі діяння були громадське засудження, вигнання з громади, нанесення тілесного ушкодження та смертна кара.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальне правопорушення, свобода віросповідання, богохульство, святотатство, покарання.

The article is devoted to a retrospective analysis of legislation, which at certain stages of development of the national state and law regulated freedom of conscience and religion, which made it possible to assess this socio-legal phenomenon in a multidimensional plane, starting from casuistic forms of legal control over it and ending with its unified codification. At the pre-Christian stage of the development of the ancient Slavic civilization, there were no norms of positive law as such, because legal relations at that time were regulated by the corresponding customs, including religious ones, which constituted a significant part of the worldview of the ancient Slavs. Accordingly, the criminal law norms of those years were permeated with the mystical, sacred essence of the prescriptions and had a theological connotation. Information about these customs has come down to our days in the form of legends, chronicles and other similar sources. The pre-Christian stage in the development of the relevant legislation in the East Slavic territories was characterized by the dominance of pagan religions. As a religious offense, behavior was considered that was associated with a violation of the will of the gods, which, as it were, was broadcast by the priests, or the disregard for the magi's instructions to observe pagan religious customs, rituals and rituals. Also, a criminal offense directly related to faith and religion was sacrilege as a manifestation of offense, disregard for church relics, among the ancient Slavs in those pre-Christian times it could be expressed in actions related to violation of the boundaries of certain sacred zones, and depending on the purpose of such an act, it was appointed appropriate punishment. In particular, penetration to desecrate an idol for religious or hooligan reasons was punished quite severely. Also, prohibitions were established on communication with foreigners, or, conversely, on disrespectful attitude towards strangers, restrictions on the rights to carry out the corresponding rituals, and the like. In general, the most common punishments for such acts were public condemnation, expulsion from the community, bodily harm, and the death penalty.

Key words: criminal law, criminal offense, freedom of religion, blasphemy, sacrilege, punishment.

Постановка проблеми. Ретроспективний аналіз законодавства, яке на певних етапах розвитку вітчизняної держави і права регулювало свободу совісті та віросповідання, дав змогу оцінити це соціально-правове явище в багатомірній площині від казуїстичних форм правового контролю над ним до його уніфікованої кодифікації [1, с. 14].

На дохристиянському етапі розвитку давньослов'янської цивілізації не існувало як таких норм позитивного права. Правові відносини тоді регулювалися відповідними звичаями, відомості про які дійшли до наших часів у вигляді сказань, літописів та інших подібних джерел, що, відповідно, не може слугувати гарантією достовірності таких джерел та їх релевантності щодо наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти проблеми кримінально-правової охорони свободи совісті та віросповідання досліджувались вітчизняними та зарубіжними фахівцями, такими як Ю.В. Александров, О.А. Альонкін, Г.З. Анашкін, П.П. Андрушко, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Я. Булатов, П.А. Воробей, В.О. Глушков, В.В. Голіна, В.К. Гришук, Н.О. Гуророва, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, А.П. Закалок, А.Ф. Зелінський, О.Г. Кальман, І.М. Компанієць, О.М. Костенко, М.Й. Коржанський, Т.П. Кудлай, А.С. Курманов, І.П. Лановенко, С.Я. Лихова, В.Г. Лихолоб, В.М. Малишко, В.І. Маркін, А.Ф. Мінекаєва, А.А. Музика, В.О. Навроцький, Б.М. Одайник, О.С. Островський, М.В. Палій, Д.В. Рівман, А.В. Сав-

ченко, В.В. Скибицький, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, А.В. Тарасенко, В.Я. Тацій, І.К. Туркевич, Ю.Ю. Фисун, О.Г. Фролова, М.І. Хавронюк, І.Г. Швидченко, К.М. Шевкопляс, Л.Г. Шнайдер, Л.В. Ярмол, С.С. Яценко, але в сучасних умовах побудови правової держави ця проблематика набуває особливого значення, тому її наукова розробка не втрачає своєї актуальності.

Мета статті (постановка завдання). Метою статті є розкриття проблеми формування інституту кримінально-правової охорони свободи совісті та віросповідання з урахуванням сучасних досягнень кримінально-правової науки.

Виклад основного матеріалу. Дохристиянський етап розвитку відповідного законодавства на східнослов'янських територіях характеризувався пануванням язичеських релігій. У релігійних практиках язичництва як релігійний проступок (складно говорити про правопорушення) розглядалась поведінка, що була пов'язана з порушенням волі богів, яка нібито транслювалася жерцями, або нехтуванням установленнями волхвів щодо дотримання язичеських релігійних звичаїв, обрядів і ритуалів. Прикладом такого нехтування, більш того, богохульства, з відповідною відплатою богів стала описана у «Повісті минулих літ» (літописне зведення, складене в Києві в XI – на початку XII століття Нестором) [2] смерть напівлегендарного київського князя варязького (данського) Олега Віщого від укусу змії, яка

сховалася у черепі його власного коня [2, с. 133]. В цій історії покарання за образу богів певним чином було реалізовано за давньоримським принципом “*deorum injuria diis curae*” («образу богів – справа самих богів»). Притому, що Олег був названий Віщим, що означало наявність у нього особливого дару передбачення та вказувало на його приналежність до релігійної еліти, тобто він міг бути чаклуном або волхвом [3, с. 562], адже, за увяненнями давніх слов'ян-язичників, чаклуни або жерці володіли магічною силою, зокрема інформацією про позитивні та шкідливі властивості певних речей матеріального світу, у зв'язку з чим останні використовувалися, зокрема, для заподіяння шкоди здоров'ю та навіть життю людини [4, с. 41]. Так, у дохристиянській Русі під чаклунством розумілося волхування та знахарство, що були частиною східнослов'янських язичницьких культів богослужіння у формі магічних ритуалів і обрядів: «це магічні дії, рухи й замовляння, за допомогою яких нібито можна вплинути на людей і природу» [5, с. 266], при цьому «чаклун заявляє про контакт з надприродними силами (демонами, духами предків, природи та іншими)» [6].

Важливим є те, що чаклунство значною мірою не сприймалося як кримінальне правопорушення або проступок, протиправність такого діяння залежала лише від спрямованості й результатів магічного впливу. Ще давньоримське право містило вимоги проведення в певних ситуаціях релігійно-магічних дій, зокрема під час прийняття важливих політичних рішень відбувалися церемонії жертвоприношень, оракульських гідній, тлумачення «знамень». У 568 році від заснування Риму колегією Бахуса були прийняті установлення, які передбачали смертну кару за вчинення людських жертвоприношень, чари й ворожіння (крім оракульських пророкувань), навіть з'явилося поняття “*crimen mathematicorum*”, яке означало злочинне чаклунство. При цьому вчинення магічних дій допускалося як частина культу, але заборонялися самовільні заняття магією [7, с. 2–4]. Пізніше, за проголошенням монотеїстичних релігій, почалися переслідування чаклунів і відьом. Хоча окремі випадки гоніння чаклунів були відомі ще у стародавньому світі, найбільшого розмаху вони набули у Західній Європі наприкінці XV століття і закінчилися у середині XVII століття [8, с. 239]. Однак цікавим є той факт, що віра в чаклунство зберігається навіть за панування християнства, ісламу, буддизму, частково сплітаючись з ними, і досі серед частини населення існує віра в те, що сучасний чаклун може провіщати майбутнє, бо володіє таємним знанням; може лікувати, закликати потужні сили для допомоги чи для «вровків» [6].

Крім того, «Повість минулих літ» згадує ще один випадок богохульства щодо язичеських богів, коли київський князь Володимир Святославич після підкорення в'ятчів та ятвягів у 983 році вирішив на подяку язичницьким богам вчинити людське жертвоприношення. Був проведений жереб, що випав на Іоанна, сина варяга-християнина Феодора, який відмовився віддати сина на жертвний вівтар і публічно засудив язичництво. Аналізуючи цю подію, відомий історик М.М. Карамзін писав, що «кияни терпіли християнство, але богохульство щодо їх віри справило загальний заколот у місті» [9, с. 49–50]. Язичники, підбурювані жерцями, вбили Іоанна і Феодора, який протистояв наговпу і викривав марноту їх кумирів. Ці два християнина стали першими відомими на Русі мучениками за віру. Таким чином, вбивство Феодора та Іоанна, вчинене в результаті самосуду київських язичників, можна розцінювати як покарання за богохульство, спрямоване проти язичницьких богів.

Тут буде слушним зауваження вітчизняного дослідника релігійних злочинів О.В. Білаша про те, що взагалі кримінально-правові норми тих років були пронизані містичною, сакральною сутністю приписів і мали теологічний відтінок [1, с. 16]. На підтвердження цієї тези український правознавець, професор Л.С. Белогриц-Котляревський свого часу зазначав, що «ідея гріха, таким

чином, збігається з ідеєю злочину, а там, де порушення моральному обов'язку до Божества клеймується іменем злочину, мабуть, немає місця для свободи совісті» [10, с. 11]. Так само професор В.В. Єсіпов пізніше відзначав, що, «будучи гріхом і шкодою, злочин, з одного боку, був порушенням обов'язку людини стосовно божества або релігії взагалі, а з іншого боку, порушенням прав сторонньої особи та держави» [11, с. 7].

Ще одним злочином з давніх часів, прямо пов'язаним із вірою та релігією, було святотатство як прояв образи, зневаги церковної святині [12, с. 105], що проявлялося у викраденні, пошкодженні або оскверненні матеріальних предметів та об'єктів, що становили сакральну цінність, а також у викраденні будь-якої конфесійної власності.

Ще у давньоримському праві святотатство розглядалося в широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні воно позначалося терміном “*sacrilegium*”, яким визначався будь-який злочин, пов'язаний з релігією, а у вузькому розумінні застосовувався термін “*res sacra*”, яким позначалася крадіжка майна, що належить церкві. У пізньому римському праві сформувалися такі більш широкі ознаки святотатства:

- 1) розкрадання речей і цінностей з церкви;
- 2) приховування грошей, пожертвуваних церкви;
- 3) розриття могил, пограбування трупів;
- 4) пошкодження надмогильних пам'ятників [7, с. 19].

Надалі у римсько-візантійському законодавстві святотатство розглядалося як тяжкий злочин проти державної церкви і релігії. Наприклад, XVII титул Еклоги у пунктах 14–15 встановлював покарання у вигляді відсікання руки за пограбування трупів у могилах та осліплення викрадача священного начиння з вівтаря, однак викрадення церковного майна поза вівтаря каралося лише незначним тілесним покаранням [7, с. 31–32].

На Русі в дохристиянські часи дією, яка могла б розумітися як святотатство, було порушення меж певних сакральних зон. Так, проникнення непосвячених осіб або чужинців у храми, священний ліс або гай, посягання на певні природні або штучні кордони вважалося святотатством. Залежно від мети проникнення призначалося відповідне покарання, зокрема проникнення для наруги над ідолом за релігійними або хуліганськими мотивами каралося досить суворо. Також установлювалися заборони на спілкування з чужинцями або, навпаки, на неповажне ставлення до чужинців, обмеження прав на здійснення відповідних ритуалів тощо [13, с. 46–47]. Найпоширенішими з покарань за подібні діяння були громадське засудження, вигнання з громади, нанесення тілесного ушкодження та смертна кара [14, с. 163]. Однак залежно від особливостей об'єкта злочинного посягання застосовувалися доволі специфічні покарання, такі як відлучення від обрядових практик та відвідування капищ, заборона на участь у релігійних святах та інше, що надалі у християнстві поєднувалося в поняттях «покута» й «анафема» [15, с. 56].

Висновки. Таким чином, до приходу християнства кримінально-правова охорона свободи віросповідання характеризувалася тим, що на цьому етапі розвитку давньослов'янської цивілізації не існувало як таких норм позитивного права, а будь-які правові відносини регулювалися відповідними звичаями, зокрема релігійними, які склали значну частину світогляду давніх слов'ян. Як релігійний проступок розглядалося богохульство як поведінка, що була пов'язана з порушенням волі богів, яка нібито транслувалася жерцями, або нехтуванням установленнями волхвів щодо дотримання язичеських релігійних звичаїв, обрядів і ритуалів. Також кримінальним правопорушенням, прямо пов'язаним з вірою та релігією, було святотатство як прояв образи, зневаги церковної святині, що у давніх слов'ян у ті дохристиянські часи могло виражатися у діях, пов'язаних з порушенням меж певних сакральних зон, а залежно від мети такого діяння призначалося відповідне покарання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білаш О.В. Кримінальна відповідальність за незаконні дії щодо релігійних споруд або святинь : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 ; Міжнародний гуманітарний університет. Одеса, 2013. 209 с.
2. Повесть минулих літ: Літопис (За Іпатським списком) / пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. Київ : Рад. письменник, 1990. 558 с.
3. Котляр М.Ф. Олег. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2010. Т. 7 : Мл – О. 728 с.
4. Крюков А.А. Уголовно-правовая охрана свободы совести и вероисповеданий в России в дохристианский период. *Сибирский юридический вестник*. 2010. № 1. С. 40–44.
5. Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. І.К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 11. 700 с.
6. Біленко Т.В. Чаклун. *Українська релігієзнавча енциклопедія*. URL: <https://ure-online.info/encyclopedia/chaklun> (дата звернення: 12.12.2020).
7. Попов А.В. Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву. Казань : Типолитография Императорского Университета, 1904. 531 с.
8. Боднарук О.М., Шевчук В.А. Кримінальна відповідальність за чаклунство: історія та сучасність. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 238–244.
9. Карамзин Н.М. История государства Российского от VI века до начала XVI века. Москва : АСТ ; Астрель, 2009. 318 с.
10. Белогриц-Котляревский Л.С. Преступления против религии в важнейших государствах Запада. Историко-догматическое исследование. Ярославль : Тип. Г. Фальк, 1886. 354 с.
11. Есипов В.В. Грех и преступление, святотатство и кража. Санкт-Петербург : Тип. А.Ф. Маркса, 1894. 200 с.
12. Словник української мови : в 11 т. / голов. редкол. І.К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. 916 с.
13. Георгиевский Э.В. Общая уголовно-правовая характеристика ранних религиозных верований : учебное пособие. Москва : Компания Спутник Плюс, 2007. 66 с.
14. Венгеров А.Б. Происхождение права. *Общая теория права* : курс лекций / под общ. ред. В.К. Бабаева. Нижний Новгород, 1993. 544 с.
15. Георгиевский Э.В. Уголовно-правовая юрисдикция Русской православной церкви : монография. Иркутск : издательство Иркутского государственного университета, 2007. 259 с.